

ВІДНОСИНИ АВТОР–ТЕКСТ–ЧИТАЧ У СВІТЛІ ДРУКОВАНОЇ ТА ЕЛЕКТРОННОЇ ФОРМ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТЕКСТУ

Вивчення проблеми автора в культурі набуло особливої актуальності в контексті теоретичних досліджень постмодерністських філософів. Зокрема після публікації знакових праць Р. Барта «Смерть автора» та «Що таке автор?» М. Фуко. Фігура автора в контексті зазначених робіт зазнає радикальної критики. Поняття «автор» було переосмислене в плані зміщення акценту з індивідуально-особових та соціально-психологічних аспектів його змісту — на аспекти дискурсивно-текстологічні. Фігура автора отримала інший статус, в контексті якого поняття «автор» не фіксує атрибуцію тексту певному індивіду, що його створив і заперечує його сприйняття як парадигмальну фігуру співвідношення результатів тієї чи іншої діяльності з певним суб'єктом. Автор визначається «не як індивід, що говорить, або той, що висловив, або написав текст, а як принцип групування дискурсів, як єдність та джерело їх значень, як центр, що їх пов'язує» [8, с. 21].

М. Фуко і Р. Барт поширили думку про те, що в людині не існує нічого свого, нічого такого, чим він був би зобов'язаний самому собі. Згідно з їх думкою, все закладено в людину ззовні: у його свідомості немає нічого, що не було б йому нав'язано пануючою ідеологією та за допомогою системи освіти і засобів масової інформації. Сама мова, за ствердженням французьких філософів, сприяє обмеженню можливостей творчості людини та направляє її думку в певне русло і не дозволяє висловити щось «невисловлене» [4, с. 53]. «Автор» виявляється розщепленим в просторі різних культурних кодів, в просторі мови. У цьому контексті «смерть Автора» означає попередню умову аналізу словесного артефакту, який розглядається не як «твір» цілісної «свідомості», але як текст, де немає «запису про Батьківство», а «Автор» існує лише як «Автор на папері». «Будь-якими засобами, якими суб'єкт, що пише, встановлює зв'язок між собою і тим, що він пише, він заплутує всі сліди, всі знаки своєї особливої індивідуальності; маркер письменника тепер — це не більше ніж своєрідність його відсутності; йому слід виконувати роль мертвого у грі письма» [8, с. 14].

Проблема, що була метафорично названа Бартом «смерть автора», позначає неможливість відділити емпіричного автора від усіх його творів. Автор втрачає своє місце, критерії його визначення та право бути диктатором усіх значень, що можуть бути виявлені в його творах і тим самим десакралізується. Барт, стверджуючи, що сучасний текст більше не потребує такої особи як автор, тим самим активізує позицію читача, на зміну авторові приходить Скриптор (тобто, той що пише), який «несе в собі не пристрасті, настрої, відчуття або враження, а тільки неосяжний словник, з якого він конструює своє письмо, що не знає зупинки» [1, с. 386]. Барт вважає, що автор — це якась напівуявність: його немає ні до написання тексту, ні після завершення тексту; повноту влади над написаним має лише читач. Народження читача доводиться оплачувати смертю автора. Пізніше Барт стверджує, що смерть читача так само неминуча. Кожен текст відсилає до іншого тексту, не залишаючи пам'яті про свого виробника і утворює певну органічну цілісність, причому ця цілісність не є центральною і структурованою, вона різноматична, з нескінченною кількістю посилок, поправок, цитат, перекодувань. Сама культура є великим Текстом, в який всі тексти входять як складові.

Для другої половини ХХ ст. ідея «смерті автора», розроблена Бартом, та ідея «смерті суб'єкта» М. Фуко стають центральними для дослідників художньої творчості. Ці ідеї, присутні ще у формалістів, були успадковані структуралізмом і експліковані у вигляді теоретичних положень в постструктуралізмі, в значній мірі були викликані до життя художньою практикою літератури ХХ ст.

Прошло вже більше 40 років з моменту написання вищезазначених статей. У цей період відбулися істотні зміни в техніці відтворення текстів, у сфері носіїв писемності, в області читацьких практик, напряду пов'язані з появою нової форми і місця існування художніх текстів. Що дозволяє в іншому культурному контексті поглянути на проблематику, заявлену в даних роботах. Тому *метою* статті є аналіз трансформації парадигми відносин автор–текст–читач з виникненням електронного тексту, що функціонує в просторі Інтернету.

Здійснення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*: 1) виявити основні аспекти трансформації книжкової культури, обумовлені появою нової форми репрезентації тексту; 2) проаналізувати вплив появи електронного тексту на фігуру автора; 3) простежити трансформацію ролі читача у процесі створення смислу; 4) охарактеризувати зв'язок між зміною функції автора і авторської власності з появою електронного тексту.

Отже, в чому ж полягають зміни, що відбулися у парадигмі відносин автор–текст–читач з виникненням електронного тексту, що функціонує в просторі Інтернету?

Поява електронного тексту вплинула на фігуру автора лише внаслідок суттєвої трансформації «книжкової культури» внаслідок появи електронного тексту, тому перш ніж перейти до аналізу змін, що відбулися у відносинах автор–текст–читач, необхідно розглянути вплив нової форми репрезентації тексту і нового простору їх існування на «книжкову культуру» взагалі.

По-перше, поява електронного тексту істотно змінює спосіб побудови текстового простору: на зміну лінійному одновимірному тексту, що має певну спрямованість, структуру і межі приходить багатовимірний електронний гіпертекст. Електронний гіпертекст відкриває нові «перехресні» виміри у текстовому універсумі [3]. Специфіку електронного гіпертексту складає багаторівневе розгалуження і велика кількість перехресних посилань, що дозволяє вільно рухатися у текстовому просторі.

По-друге, в наслідок гіпертекстової побудови електронна книга радикально змінює поняття контексту, а відтак, і сам процес створення значень. Фізичне сусідство різних текстів, переписаних, або надрукованих в одній книзі або в одному періодичному виданні, поступаються місцем рухомому включенню цих текстів в логічні конструкції і цифровані книжкові колекції. Комп'ютерна книга дозволяє включити в рамки дослідження, вільного від поліграфічних обмежень, практично будь-який об'єм інформації, дати багатопланове уявлення про проблему, що вивчається. Вона також виробляє новий тип читання: будь-який зацікавлений «читач» отримує можливість прослідкувати хід думки автора і перевірити його висновки, не витрачаючи часу на пошук необхідних джерел, оскільки всі вони можуть бути доступними за допомогою гіперпосилань.

Таким чином, електронний текст обумовлює нові способи аргументації і критерії доведення, змінюється і співвідношення тексту і джерел. Процес читання вже відбувається у іншій послідовності ніж планував автор, у електронному тексті читач також може перевірити аргументи автора, що він наводить у вигляді посилань, і таким чином проходить увесь шлях його дослідження, а можливо навіть і більше, внаслідок чого читач, або реципієнт може дійти зовсім інших висновків, ніж автор тексту [9, с. 253–254]. Отже відбувається дєсакралізація автора як диктатора певної волі та смислу. Перед нами найважливіший епістемологічний зсув, що обумовлює зміни в прийомах доведення і модальностях побудови і оцінки наукового дискурсу. Книга знаходить нескінченну віртуальну глибину, а читач фактично перетворюється на співавтора, наділеного правом доповнювати її, коментувати, уточнювати та компонувати і розбивати на частини і текстові одиниці, які він бажає прочитати, і навіть обирати їх зовнішній вигляд.

По-третє, поява електронного тексту примушує по-новому поглянути на матеріальність творів, оскільки знищує безпосередній, видимий зв'язок між

текстом і об'єктом, в якому він міститься. Що обумовлює зміну естетичних критеріїв сприйняття книги [2]. Адже книга є не тільки джерелом інформації, але й естетичним об'єктом, важливими для її візуального сприйняття є форма, колір як самої книги, так і титульної сторінки. Читачі електронного тексту повинні створювати нову систему критеріїв, яка б дозволяла відрізнити і класифікувати тексти. Це означає справжній переворот в системі сприйняття текстів і поводження з ними.

По-четверте, з виникненням нової форми репрезентації тексту відбулися зміни у засобах поводження з ним, що обумовило появу нових жестів, що раніше були неможливі. Сучасний читач, що читає з екрана, у певному розумінні знаходиться у позиції читача античного, але з однією вельми істотною відмінністю: він читає сувій, що розгортається, як правило, вертикально і забезпечений всіма орієнтирами, властивими книзі-кодексу, починаючи з перших сторіч християнської ери, — пагінацією, покажчиками, змістом і так далі — це поєднання двох логік, що визначали навики поводження з попередніми носіями писемності (сувоєм, volumen, і кодексом, codex), та фактично обумовлює нове, абсолютно незвичайне відношення до тексту [9, с. 235]. Крім того, хоча існування електронного тексту відбувається у письмовій формі (звісно, електронний текст може існувати й у формі аудіозапису, та мається на увазі саме існування у текстовому форматі), але у порівнянні з друком він істотно ближче за своїми характеристиками до усної форми. Так, наприклад, в Інтернеті широко розвинене (як і в бесіді) синхронне і інтерактивне спілкування між автором і читачем (у конференціях і чатах, більш того, нерідко письмова форма поєднується з аудіовізуальною. Суміш візуального з текстуальним репрезентується в електронних газетах, макет яких на екрані монітора є приблизно рівнозначним співвідношенням текстових і візуальних блоків. Відео сюжет разом із заголовком іноді може повністю вичерпати тему. Текст все більше маргіналізується. Паралельно текст починає стилістично імітувати розмовну мову, з її ідіомами, образами, інверсіями» [5]. Виникає контур нової формальної мови, що негайно піддається дешифровці кожною людиною, незалежно від того, на якій мові вона говорить і пише.

В електронну писемність проникають елементи, що іменуються по-англійськи emoticons, «емотікони», — інакше кажучи, піктограми, що позначають за допомогою різних знаків клавіатури (дужок, коми, крапки з комою, двокрапкою) той реєстр значень, який автор додає своєму вислову: радість — :-), смуток — :-(, іронія — ;-), гнів — :-@ і так далі. В «емотіконах» віддзеркалюються пошуки, в рамках «екранної» мови, мови невербальної, яка саме через свою невербальність дозволяє усім без винятку обмінюватися емоціями, позначаючи реєстр розуміння дискурсу так, як хотілося його автору.

Таким чином, трансформація «книжкової» культури внаслідок появи нової форми та середовища існування тексту призводить до суттєвих змін позиціонування фігури автора, декларованих Бартом і Фуко.

Специфічним чином в гіпертекстовому просторі актуалізується історично мінливий і перехідний характер «авторської функції», проаналізований у праці Фуко «Що таке автор?». Фуко стверджував, що, з одного боку, кожен текст існує в своїх конкретних матеріальних втіленнях — на книжковій або газетній сторінці, у вустах читача або актора. З іншого боку — він співвідноситься з фігурою автора, чия «сигнатура» гарантує його достовірність, цілісність і стилістичну своєрідність в очах читача — а також право власності на нього самого автора, що одержує за його створення моральну і матеріальну винагороду та несе відповідальність за його зміст. А якщо семантика тексту визначається не лише авторським задумом, але і матеріальною «реалізацією» тексту, що належить йому, в кожному конкретному епоху, то і фігура автора втрачає вирішальне значення в історії літератури з появою електронного тексту [9, с. 251]. Крім того, вся історія художнього тексту — це поступова втрата автором своєї значущості. В істотній мірі цьому сприяла поява нових технологій збереження і передачі текстів. Фактично процес публікації тексту, в якій би модальності він не відбувався, завжди — процес колективний, що припускає не лише тільки «жест письма», але і різні етапи і різну техніку виконання та участь безліч дійових осіб: копіїстів, лібраріїв-видавців, майстрів-друкарів, укладачів, коректорів. Трансформація тексту із книжкової в електронну форму це також певний процес, що потребує сканування, коректування та дизайнерського оформлення тексту. Один і той самий текст на різних сайтах може суттєво відрізнятись, що впливає на процес створення значень. Взаємодія творів і соціального світу не зводиться лише тільки до естетичної і символічної апропріації звичайних об'єктів, мов і ритуальних або побутових практик. Вона зачіпає безліч фундаментальних, рухомих та нестійких зв'язків, що виникають між текстом і його матеріальними особливостями, між твором і його записами.

Коло поставлених проблем свідчить про трансформацію поняття авторства в гіпертекстових масивах. Можна з упевненістю сказати, що в епоху гіпертексту самі технології накладають відбиток на персону автора, тим самим підтверджуючи ідеї постструктуралістів на рівні новітніх інформаційних технологій, у тому числі і заявлену в есеї Барта «Смерть автора» деперсоналізацію автора. Необхідно зупинитися на цьому аспекті детальніше. Тезу про «смерть автора» Барт пов'язує з «поза»- та «над»-особовим характером дискурсивних моделей. Теоретик постструктуралізму стверджував, що у художньому тексті «говорить» не автор, а мова, і тому читач сприймає голос не автора, а тексту, що організований відповідно до правил «культурного коду» певної епохи та куль-

тури [2]. У цьому контексті гіпертексти глобальної мережі Інтернет є швидше «поза особовими» витворами постмодерної культури, ніж творами автономних індивідів. Сама технологія посилань припускає «множинність» авторів, тобто робить неможливим існування безвідносного, відособленого, цілісного тексту. У глобальній мережі посилання формує онтологічний статус тексту, бо позбавлений посилань текст стає незатребуваним і помирає, загубившись у інформаційному океані Інтернету. Таким чином, стає очевидним, що деперсоналізація автора визначається у електронному тексті, що функціонує в мережі Інтернет перехресною структурою гіпертексту, але, разом з цією «генетичною» обумовленістю, існує ряд інших, технічних та юридичних чинників, що трансформують ідею авторства в глобальній мережі. Текст, що розміщується у просторі мережі, віддається у вільне користування, автор при цьому відчужує від себе твір і фактично позбавляється своїх привілеїв — авторських прав і гонорарів, що складають непорушний фундамент друкарської культури. Інтернет починає грати роль публічної бібліотеки, де тексти належать не авторам і видавцям, а безособовій мережі, в якій стають доступними для всіх охочих.

У електронному тексті ставиться під питання ряд базових понять, пов'язаних перш за все з сучасним розумінням авторської власності, тобто в юридичному сенсі — з літературною власністю і копірайтом, в сенсі текстуальному — з властивостями кожного письмового тексту. Поняття копірайту засноване на романтичній концепції авторства — на тісному зв'язку між неповторним, що завжди піддається визначенню ідентичністю тексту і юридичним і естетичним механізмом, що передає право власності на цей текст його авторові [11]. Авторське право, це перш за все продукт друкарської культури. А отже, зміни, що відбуваються у весь період існування друкованої книги прямо пропорційно впливають на функціонування авторського права. Тому необхідно їх розглянути, перш ніж перейти до аналізу впливу появи електронного тексту на право власності.

Як ми вже відмічали, відповідно з трансформацією книжкової культури, яка виникла в результаті появи друкарського верстата, відбувалися істотні зміни в системі авторського права на об'єкти письмової культури, оскільки авторське право сформувалося одночасно з «книжковою» культурою, і стало невід'ємною її частиною. Фуко висловлює думку, що фігура автора, у сучасному розумінні, з'явилася внаслідок появи авторського права: «Ім'я автора — це ім'я власне, і тому призводить до тих самих проблем, що і воно... Дискурс у нашій культурі (і, поза сумнівом, у багатьох інших) спочатку не існував як продукт, річ або власність; він був переважно актом, що функціонував у біполярному полі священного і профанного, законного і незаконного, благоговійного і блюзнірського... Коли для текстів був встановлений режим власності, коли були видані

суворі закони авторського права, що регулювали відносини між автором і видавцем та права копіювання, тобто з кінця XVIII — до початку XIX ст... автор з тієї миті був улаштований у систему власності, характерної для нашого суспільства...» [8, с. 22–23].

Право інтелектуальної власності сформувалося також майже одночасно з появою книжкового ринку. І було можливе лише при його наявності. У Англії після дуже нетривалого періоду неконтрольованої конкуренції друкарі і книгарі домовилися про надання постійних монопольних прав першому видавцеві. Автори і укладачі книг мали можливість отримувати прибуток лише від продажу рукописів. Досить швидко право власності на тексти перейшло до видавців-книгарів, а друкарі, як і автори, були зведені до ролі підрядчиків [10]. Дотримання права інтелектуальної власності було можливе тільки за наявності могутніх корпоративних інститутів, які користувалися підтримкою влади. У XVI ст. англійські друкарі, видавці і книгарі об'єдналися в Компанію книгопромисловців (Stationers' Company) — гільдію, яка згідно королівському указу 1557 р. (який найімовірніше просто закріпив багаторічну практику) отримала право спостерігати за виробництвом і продажем книг на всій території Англії. На першому етапі свого існування Компанія не тільки охороняла права інтелектуальної власності, але й регулювала зростання цін. Таким чином держава закріпила за собою можливість отримання доходу від продажу текстів та забезпечила собі інструменти контролю над змістом книг. Вироблене в епоху книгодрукування законодавство адекватно функціонувало. Але з появою нової форми існування книги сучасне авторське право, що ґрунтується на правових засадах, прийнятих в епоху книгодрукування, не відповідає нинішнім соціокультурним реаліям, перш за все Інтернету.

Електронний текст, перш за все, це текст мобільний, мінливий, відкритий, що вносить істотні зміни до всіх критеріїв і категорій, на яких з XVIII ст. ґрунтувалося юридичне поняття авторської власності видавця на придбане ним творіння письменника. На відміну від рукопису або друкованої книги, де читачу дозволено лише втискати свої рукописні позначки у прогалини, що залишив переписувач, або укладач, цифровий текст дозволяє втручання читача [9, с. 221]. Читач може не лише висловити своє відношення до нього на полях: він може втручатися у його зміст, переміщати, скорочувати, розширювати, знову komponувати текстові одиниці, що знаходяться в його розпорядженні. Потенційно, це може мати величезні наслідки — стирається ім'я і сама фігура автора як гаранта ідентичності і автентичності тексту, бо текст може постійно змінюватися під дією множинного, колективного письма. Цілком імовірно, що це відкриває перед художніми текстами нові можливості, про які не раз згадував Мішель Фуко (тобто той порядок дискурсів, де зникає індивідуальна апропріа-

ція текстів і де кожен має можливість вставити свій анонімний слід в пластах дискурсу, позбавленого автора).

Отже чи означає поява нового носія письмових текстів що: автор як людина, що самовільно організує простір значень в створеному ним творінні та претендує на оригінальність думки, на вичерпне роз'яснення того або іншого положення; автор, що здійснює владу над читачами та прагне навчити їх чому-небудь або взагалі якимсь чином впливати на них; автор, як людина, що припускає можливість однозначного тлумачення свого творіння, володіє і собою, і «своєю» мовою; автор, що володіє неповторною індивідуальністю; автор-авторитет (*auctoritas*), зразок для наслідування, джерело, родоначальник (*origentis*) зникає, а разом з ним і книга і читач? [7, с. 255] Мабуть, навіть навпаки. Поява електронного тексту вимагає лише перерозподілу ролей в системі творчості, спричиняє за собою суперництво (або взаємодоповнення) різних носіїв дискурсів та створює нові зв'язки — як фізичні, так й інтелектуальні та естетичні, — зі світом текстів.

1. *Барт Р.* Смерть автора // *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989. — С. 384–391.

2. *Беньямин В.* Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости // <http://wwh.nsys.by/klinamen/dunaev-ben4.html>.

3. *Емелин В. А.* Гипертекст и посттунберговская эра // <http://emeline.narod.ru/hipertext.htm>.

4. *Ильин И. П.* Проблема личности в литературе постмодернизма: Теоретические аспекты // Концепция человека в современной литературе: 1980-е годы. — М., 1990. — С. 47–70.

5. *Краснолистов О.* Message Маклюэна // Новое литературное обозрение. — 2005. — № 73 // <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/73/kra37.html>.

6. *Кузнецов С.* Рождение игры, смерть автора и виртуальное письмо // <http://www.netslova.ru/teoriya/kuznet.html>.

7. *Соколова Н. А.* Возможно ли творчество в постсовременную эпоху // Стратегии взаимодействия философии, культурологии и общественных коммуникаций. — СПб, 2003. — С. 250–257.

8. *Фуко М.* Что такое автор? // *Фуко М.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности: Работы разных лет / Пер. с фр. — М., 1996. — С. 7–46.

9. *Шартье Р.* Письменная культура и общество / Пер. с фр. И. К. Стаф. — М., 2006.

10. *Яши П.* Об эффекте автора: Современное авторское право и коллективное творчество / Пер. с англ. С. Силаковой // Новое литературное обозрение. — 2001. — № 48 // <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/48/iashi.html>.

11. *Bently L.* Copyright and the «Death of the Author in literature and law» // <http://www.compilerpress.atfreeweb.com>.

Аналізуються основні аспекти трансформації відносин автор–текст–читач, обумовлені появою нової форми і простору існування текстів.

Рассматриваются основные аспекты трансформации парадигмы отношений автор–текст–читатель, обусловленные появлением новой формы и пространства существования текстов.

The basic aspects of relation author-text-reader transformation stipulated for appearance new form and new space of text existence have been analyzed.

Ключові слова: автор, текст, читач, «книжкова» культура, електронний текст, «смерть автора», гіпертекст, інтертекстуальність, авторська власність.